

MULTIKULTURALISMUS V ČR – VĚC ZNÁMÁ ČI NEZNÁMÁ?

Zdeněk Řízek

Univerzita Pardubice, Fakulta ekonomicko-správní, Ústav ekonomie

***Abstract:** Multiculturalism is in fact today's globalized world, but loses its original meaning of world. To take power radicalism and extremism, and a better case and concluded he focused individual cultures into their worlds. This cultural separatism can be hazardous to its explosiveness latent and unresolved problems of different cultures concentrated in large units becomes a sources of ideological, social and even the every day's conflicts.*

***Keywords:** Multiculturalism, Globalization, Migration, Xenophobia, Racism, Terrorism, Education and Social Programmes.*

1. Úvod

Multikulturalismus v současné době ztrácí svůj původní význam jak formálně, tak i obsahově. V několika málo letech se vytrátila pojmová významnost a v běžném kontaktu s lidmi dochází k názoru, že je pojem multikulturalismus slovo, které je sice poměrně často užíváno, ale jakoby každý uživatel sledoval jev trochu posunutý od skutečného významu. A není to jen záležitost naší země nebo do západních demokracií Evropy se integrující východoevropský živel, ale podobně je tomu i v Evropě směrem na západ.

Rád bych i uvedl některé své zkušenosti s životem v multikulturální společnosti. Souvislosti s multikulturalismem mi dává také moje disertační práce, jejíž ústředním tématem jsou ekonomické aspekty terorismu. A terorismus a multikulturalismus jsou v současném globalizovaném světě ve velmi úzkém vztahu. A oba pojmy mají navíc úzkou souvislost s lidskými právy, o které by se měla v první řadě starat dobrá politika každého státu, a ta sociální politika především.

2. Formulace problematiky

2.1. Současný stav

V dnešním globalizovaném světě je pohyb osob stejnou samozřejmostí jako telefonní spojení pomocí mobilních sítí. V Evropské unii je volný pohyb osob navíc žádoucím jevem, a dokonce kodifikován jako právo pro občany členský států Evropské unie². Zde by se mělo uvést, že je to především ekonomické rozhodnutí, které toto právo občana EU podmiňuje. Ale zároveň i velmi významný sociální akt a všestranná příležitost, která tu desítky let z čistě politických zájmů východoevropských aktérů politiky nebylo možná. Dokonce v dobách studené války možnost migrace občanů naší socialistické vlasti byla spojena se značnými represemi zpravidla prostřednictvím trestního práva a často byla trestána odnětím svobody.

Multikulturalismus by měl být ukázkou bezproblémového soužití různých kultur na malém teritoriu než je pro tyto kultury obvyklé a v prostředí, které je značně odlišné od původního, ale dává všechny základní podmínky k bezkonfliktnímu životu.

¹ Od roku 2002 jsem až do nástupu na Univerzitu Pardubice v roce 2008 žil, studoval a pracoval v Londýně.

² Vyjma konkrétních výjimek sjednaných jako politický kompromis při vstupu nových členských států do EU.

Bohužel často opak je pravdou. Dokazují to téměř denně zprávy nejen z Evropy, ze sousedních zemí, a také z naší země: národnostní nesnášenlivost a xenofobie různého stupně je na vzestupu prakticky ve všech státech Evropy včetně těch historicky nejméně konfliktních a nejtolerantnějších (např. skandinávské státy).

I když Evropská unie na boj proti těmto protispolečenským jevům vydává nemalé prostředky, výsledky nejsou adekvátní k vynaloženým částkám na zlepšení situace. (Otázkou však zůstává, jaké částky jsou adekvátní.)

Zprávy z jednotlivých velkých městských aglomerací v západní Evropě uvádějí, že není dne, aby nedocházelo k nějakým větším či menším nesrovnalostem mezi jednotlivými etniky. Směrem na západ je to Francie se svými problémy s arabským etnikem především v pařížských předměstích a Německo se svou téměř tradiční extremistickou vlnou především z východní, původně socialistické části země. Směrem na východ to jsou problémy mezi Slovenskem a Maďarskem s problémem slovenských Maďarů (nebo maďarských Slováků) na jihu Slovenska. Mimoto se o zvlášť významný zájem médií postaralo Maďarsko svým nekontrolovatelným nárůstem romofobie a fašismu.[12] A aby byl výčet kompletní, ani současný stav v České republice není v této souvislosti příznivý. Vyšetřování a soud se žháří z Vítkova nebo zákaz Dělnické strany nám indikuje vážné problémy ve společnosti.

O multikulturální společnosti ve Velké Británii a především pak v Londýně mohu referovat o konkrétních situacích, kdy docházelo³ k různým problémům mezi etniky. Tyto problémy se velmi často neřeší, protože je zúčastnění prostě neohlásí – buď to nestojí za to v případě různých slovních nebo drobných fyzických napadání apod., a nebo to nejsou přestupky proti soužití, a ty jsou pak předávány ústně v etniku a vytváří postoj jedněch vůči druhým. Řeší se až ty velké nevládnutelné nebo nepřehlédnutelné záležitosti, o které většinou začnou mít zájem i média. Problémy zde vznikají na všech stranách u různých kultur – mezi Afričany a Asiaty, mezi Indy a Číňany, ale i mezi různými etniky samotných černochů, a také i z východní Evropy např. mezi Poláky a Litevci, kteří tvoří největší východoevropská etnika.

2.2. Historie, původ, pojmy multikulturalismu

2.2.1. Pojmosloví a teoretická východiska

Teoretická východiska jsou poměrně dobře zpracována zahraničními i tuzemskými autory (např. politický multikulturalismus⁴).[1] Prioritním záměrem tohoto textu není obsáhnout teoretické produkty týkající se tématu, ale je třeba uvést některá fakta: multikulturalismus dělíme především na národnostní a také na nenárodnostní, který je dán postavením minorit existujících na jiném základě: např. homosexuálové a lesbičky, feministická hnutí apod. Oba typy multikulturalismu pracují s minoritami, které jsou nějakým způsobem kulturně vyhraněná a rozpoznatelná. Tato práce se věnuje multikulturalismu národnostnímu.

Multikulturalismus je definován jako veřejné a politické zohledňování různých potřeb etnických menšin.⁵

Multikulturalismus dělíme na dva základní typy: národnostní a nenárodnostní. Podle jiných hledisek jej dělíme na liberální a kritický.

³ Během mého pobytu v Londýně.

⁴ Podobné obsáhlé vědecké práce jsou nad rámec potřeb tohoto textu.

⁵ Zdůrazňuji, že v tomto textu používám multikulturalismus neetnický, tedy menšiny např. genderově zaměřené, sexuálně diferenciované skupiny nebo jiné minoritní skupiny obyvatel, neboť je to nad možnosti rozsahu tohoto příspěvku. Podobně neuvádím typologii multikulturalismu a další teoretické pojmosloví.

Pojetí národnostního neboli (jak se v literatuře uvádí) etnického multikulturalismu se dále člení na demograficko-deskriptivní, ideologicko-normativní a programově-politické[4]. Každý multikulturalismus podle uvedených pojetí pracuje s etnikem v poněkud jiném, kvalitativně odlišném vztahu. Podobně by se v teorii o multikulturalismu mohlo uvést další pojmosloví, které v rámci této práce není na místě.

Na tomto místě je důležitější uvést, že multikulturalismus je úzce spjat s dalšími pojmy jako sociální spravedlnost a sociální soudržnost – pojmy, které jsou z hlediska praxe multikulturalismu mnohem závažnější.

Sociální soudržnost[8] je uvedena jako jeden z ideálů sociální politiky – opakem sociální soudržnosti je sociální vyloučení.⁶ Sociální spravedlnost týkající se postavení člověka ve společnosti je také jedním z cílů sociální politiky. Zde však nedochází mezi politickými aktéry k úplné shodě. [7]

2.2.2. Historie a původ slova multikulturalismus

Pojem multikulturalismus podle některých pramenů vznikl ve Švýcarsku koncem 50. let minulého století. V této zemi bylo a je obyvatelstvo tvořeno třemi hlavními národnostně-kulturními celky dané geograficky svými sousedy: německý živel je dán ze severu Německem a z východu Rakouskem⁷, italský z jihu a francouzský ze západu. Švýcarská konfederace je známa svou zvláštností nejen ve své stabilní a transparentní vnější politice, ale i v té vnitřní, kde např. správní úředník vzděláván ke své práci i jazykově a jeho povinností je znát všechny tři uvedené jazyky, které jsou i jazyky úředními. Znalost jazyků je zároveň i dobrou znalostí realit. Úroveň demokracie a správy tu odráží i postoj k multikulturnímu soužití.

Podle jiných zdrojů pojem multikulturalismus vznikl v 60. letech minulého století v Kanadě, kde původní indiánské obyvatelstvo, potomci kolonizátorů a noví přistěhovalci museli najít nějaký společný způsob soužití. A k vývoji v této oblasti a politickému uspořádání významně napomohla francouzsky mluvící provincie Québec v jinak anglicky mluvící Kanadě, která Kanadu jako stát tak, jak ho známe, chtěla opustit.

Další zdroj uvádí vznik multikulturalismu v téže době v anglofonních zemích obecně ve vztahu ke kulturním potřebám neevropských migrantů. V té době kulminovala migrace z neevropských destinací do evropských. Multikulturalismus je totiž jevem, který existuje jako lidstvo samo. Jen samotný termín je spjat až s polovinou minulého století, kdy docházelo k částečné nápravě škod a křivd na původních obyvatelích bývalých kolonií držených světovými mocnostmi – především pak Velkou Británií. Zde je třeba připomenout, že se multikulturalismus vyvíjel původně z genocidy a terorizování domorodého obyvatelstva v bývalých koloniích a např. Velká Británie se za svůj podíl na otrokářství omluvila až po roce 2000.

2.2.3. Historické konsekvence multikulturalismu v České republice

Přestože se to z dnešního pohledu nezdá, Česká republika má za sebou poměrně pestrou multikulturní historii a byla a je svou geografickou polohou k multikulturalismu předurčena: v historii naší země se setkávaly národy ze všech konců Evropy⁸, sice především na poli

⁶ Podobně jako v předchozí poznámce – pomíjím soudržnost a její problémy z hlediska jiného než národnostního.

⁷ A Lichtenštejnem.

⁸ I asijské geny byly zjištěny na území České republiky, které jsou vysvětlovány Čingischánovými nájezdy Mongolů, Turky a Tatarů.

válečném, ale výzkumy původu občanů v různých lokalitách České republiky pomocí DNA přinesly nezvratné důkazy o tom, že každá armáda tu zanechala nesmazatelné stopy.

V novověké době vlády Habsburků byla monarchie soustátí, které v mnohem připomínalo nynější evropský svazek. Tím se historickými souvislostmi dostalo České republice, resp. vznikajícímu Československu do vínku mnohé z toho, co teď postrádáme – možnost existence v multikulturní společnosti, kde potkat osobu jiné národnosti bylo obvyklé. Mnoho tovaryšů chodívalo na zkušenou, mnoho úředníků c. a k. pracovalo po celé monarchii – stačilo umět úřední jazyk, kterým byla němčina. Německý vliv byl v našich zemích nepřetržitě v průběhu dějin až do konce 2. světové války.

Po 1. světové válce došlo ke vzniku samostatného Československa a hlavními národy byly Češi, Slováci a podkarpatský Ukrajinci. Koncem 2. světové války si Sovětský svaz zabral Podkarpatskou Ukrajinu a v Československu zbyly hlavní národy český a slovenský; současně se ztrátou Podkarpatské Ukrajiny byli z Československa násilně odsunuti občané České republiky s německým původem – a to byla od zrození Československa do té doby nejvýznamnější národnostní menšina v Československu, která zde tímto odsunem prakticky vymizela. Zbyly minority romská a židovská, obě dvě zdecimované systematickým pronásledováním a vyvražďováním za 2. světové války.

Proto v období mezi koncem 2. světové války a koncem studené války se Česká republika (v Československu) stala neobvykle národnostně homogenní a tento uměle vytvořený a nebývalý jev se stal zároveň nežádoucí, protože tato národnostní čistota odcizila občany České republiky od ostatních národů, odnaučila české obyvatele tolerovat a respektovat národnostní odlišnosti a nedokázala se dostatečně přizpůsobovat měnícím se podmínkám koexistence více kultur v jednom státním útvaru.

Navíc po tzv. Vítězném únoru v roce 1948 byl dalších čtyřicet let budován náš státní útvar jako neprodyšný objekt, ze kterého téměř nebylo možno vycestovat a když tak jen po velmi přísných úředních postupech. Směrem do Československa byl úřední postup podobný.

2.3. Současnost multikulturalismu v ČR (po roce 1989)

Postoj českých občanů k cizincům pak byl po roce 1989 velmi brzo spíše xenofobí. Nebyli (a stále ještě nejsou ve většině míst ČR snad vyjma Prahy) zvyklí na jiné rasy, ať už odlišným fyzickým vzhledem, oděvem nebo jazykem a zvyky. Nebyli (a stále systematicky nejsou) vedeni k toleranci vůči cizozemcům, migrantům či asylantům. Není jim dostatečnou osvětou nenásilnou formou vysvětlován např. důvod a existence migrujících zahraničních pracovníků – tato komplikovaná situace je navíc znásobena současnou hospodářskou krizí; podobně jsou postaveni před situaci žadatelů o azyl a spoléhá se na obecné povědomí, že nám bylo za minulého režimu pomáháno v západních civilizacích azylovou ochranou – ale od té doby uplynulo přes dvacet let a jsou tu noví dospělí lidé, kteří se narodili už do svobodné společnosti a tuto zkušenost a případnou vděčnost v sobě nemají.

Podobně lze uvádět další příklady práce s migranty: jedním z nich je i naše poměrně slušná politická a ekonomická situace, která přitahuje migranty zájímavější se v České republice o práci, slušnou možnost existence bez represí nebo právních excesů atp. – až na výjimky, které je třeba napravovat.

2.4. Budoucnost multikulturalismu v ČR

V budoucnu problémy s multikulturalismem velkých městských aglomerací postihne i regiony v České republice a jedním z pravděpodobných míst jsou i regiony Pardubice a Hradce

Králové, které k sobě mají geograficky, ekonomicky a sociálně velmi blízko a touto svojí blízkostí a dostupností jsou v nedaleké budoucnosti potenciálním místem silné migrace.

Multikulturalismus sebou přinese problémy, kterým se v České republice nevyhneme. Ale přináší i mnoho pozitivního, které bude především obohacovat. Ale před tím, než taková situace nastane, je třeba věnovat hodně času a úsilí, aby otázky vyplývající ze soužití s migranty či příslušníky menšin byly zodpovězeny. To souvisí se zavedením této problematiky do vzdělávacího procesu na všech úrovních. A čím dříve tím lépe. Obyvatelstvo České republiky musí tolerovat migranty i menšiny nejen pro to, že si to přeje Brusel nebo je takový celosvětový trend v civilizovaných zemích, ale mělo by mít jasnou představu o tom, co každého z nás čeká, usadí-li se v sousedství někdo kulturně odlišný.

Na druhou stranu je potřeba naprosto jednoznačně a se stejnou srozumitelností postupovat v případě objasňování situace migrantům a menšinám – aby nedocházelo z této strany ke zneužívání postavení s poukazováním na diskriminaci a šikanu ze strany správních orgánů apod. Je třeba jasně a srozumitelně objasnit základní hodnotovou strukturu naší společnosti, které se sice vyvíjí, ale je třeba dát prostor tomuto vývoji a nečekat, že se původní obyvatelstvo přizpůsobí migrantům, ale že oprávněně očekáváme, že se ve vsí slušnosti přizpůsobí migrantův hostitelské zemi.

3. Multikulturalismus na rozcestí

Současné problémy multikulturalismu jsou nejpatrnější v západoevropských zemích, a z toho především v jejích hlavních městech, které tvoří velké aglomerace. Většina významných komplikací vznikají mezi majoritou a minoritou ať na bázi národnosti, a to především, a nebo, jak už bylo uvedeno, i mezi majoritou a minoritou nenárodnostní, a nebo ve velkých městských aglomeracích bývají často problémy i mezi minoritami navzájem apod.

V této etapě vidím tři nejdůležitější historické momenty:

Prvním je konec studené války a pád komunistické říše ve střední a východní Evropě v roce 1989. Tato událost souvisí s otevřením hranic v celé východní Evropě a ve většině států bývalého Sovětského svazu a s tím spojená, dílem nezvládnutá migrace se všemi souvislostmi.

Druhým momentem je skutečným a nejvýznamnějším historickým mezníkem 21. století, je atentát na WTC 11. září 2001 v New Yorku, který probudil celou západní civilizaci, aby si uvědomila, že neřešení kulturních rozdílů mezi etniky, národy nebo v tomto případě i civilizacemi je existenční chyba, která je zřejmě nenávisným odrazem myšlení netolerantních struktur.

A třetím vrcholem, i když poněkud méně výrazným než předchozí bod, jsou atentáty na městskou hromadnou dopravu v Londýně v červenci 2005.⁹

K oběma zemím (USA a Velká Británie) postiženým atentáty, resp. velkoměstům, je třeba dodat, že jsou to světově nejvýznamnější multietnická centra, která mají přes dvě stě různých národů a národností na svém území a jak etnika, tak správa musí dennodenně řešit problémy každodenního života velmi často umocněného kulturními odlišnostmi obyvatel.

⁹ A i když jsem nebyl očitým svědkem atentátů, zažil jsem bezprostředně atmosféru v Londýně.

Velmi významným činitelem na tomto poli je edukační proces na všech úrovních. Přesto vzdělanost není jen jediným, ale je jedním z významných řešení[10], které má blízko k prevenci.

Vzdělanost sama o sobě ještě nedokázala zlikvidovat všechny konflikty. Jde o to, že se vždy najdou lidé, kteří budou hledat podpůrná tvrzení pro svá přesvědčení a se všudy přítomným internetem snadno dojde ke kontaktu vnímavých a nezkušených osob s vhodně sestavenou statistikou[3], „dokazující“ odlišný a právě ten „správný“ pohled na problém. A vzdělání umožňuje zvýraznit argumentaci pro i proti na obou stranách polarizace v oblasti multikulturalismu, migrace, etnik atd.

Historie nás učí, že důvodem všech problémů s multikulturalismem není migrace. Té se prostě nedá zabránit. A také nikdy nedalo – co jen muselo přinést problémů v době stěhování národů. V tomto globalizovaném světě se nedá zabránit a nemá bránit ničemu, co nakonec může být využito jako výhoda. Která země tuto neodvratitelnou skutečnost pochopí a chopí se této možnosti jako kulturního a ekonomického přínosu, může ji obrátit ve svůj prospěch.

Současná realita je však poněkud odlišná a multikulturní prostředí ve velkých aglomeracích přináší problémy, o kterých se ještě v České republice příliš nemluví a když, tak v pojmech, které jsou pro mnohé poněkud abstraktní, exotické a vzdálené od běžného života.

Východisko a nakonec jedinou možnost jak toho dosáhnout vidím v dokonalé sociální práci, dostatečném a důsledném dodržování sociální konstrukce vytvořené oficiálními strukturami společnosti. Veškeré chyby v tomto případě jsou na straně veřejné správy, ať už centrální anebo místní. Ať je to Brusel, Paříž, Berlín, Budapešť nebo Londýn. Ve všech centrech došlo a dochází k selhávání sociální práce a nedostatečnému a nedůslednému aplikaci a vymahatelnosti práva. Podobně tomu je i v dalších městech včetně České republiky. Ta se jen zatím těm skutečným problémům s multikulturalismem díky všem uvedeným souvislostem spíše vyhýbá - ale nevyhne.

4. Závěr

Česká republika je ve středu Evropy a podle toho by měla i v oblasti multikulturalismu vypadat. Zatím je spíše ostrůvkem, který se sice migrantům nebrání, ale také je zvláště nevíta.¹⁰ Pokud se v naší republice objeví nějaká národnostní komunita, pak je sledována s podezřivým zájmem, který má své kořeny v předsudcích, které by jistě současní politici rádi vyvrátili, ale zapomínají jejich historické souvislosti a nesnaží se upřímně vysvětlovat jejich budoucnost. Mnohé názory na internetu, který je víceméně překryt určitou anonymitou, jsou výmluvnou výpovědí toho, co si lidé ve skutečnosti myslí. A nejedná se jen o skryté antisociální příspěvky a názory ukryté v anonymitě – je zde cítit prostá obava, která pramení z neznalosti, neinformovanosti a totálního selhání politické práce s populací.

Nerad bych vytvořil představu, že uvedená tvrzení jsou jen výhradní záležitostí České republiky. Různé názory jsou na internetu i z jiných destinací[3] a zůstanu-li u Velké Británie (ale nejen tam), jsou publikace i v češtině, které problémy multikulturalismu konkretizují na existujících situacích.[6]

Citlivou sociální politikou v oblasti multikulturních vztahů lze dosáhnout velmi významných, ale ne rychlých výsledků. V celistvějším pohledu na sociální práci v této oblasti se opět mohou opírat o své dlouholeté zkušenosti z pobytu ve Velké Británii, která je

¹⁰ Názory migrantů – cizinců v ČR jsou uvedeny např. v lit [2] a [11]

považována za nejmultikulturnější zemi Evropské unie. Je to samozřejmě dáno nejen historicky, ale i geograficky – poloha Londýna a jeho transportní možnosti předurčují tuto multikulturní výsadu spojenou s migrací.

Stručnou historií multikulturalismu v ČR jsem v tomto textu začal od Habsburské monarchie – a od té doby má Česká republika až po vstupu do Evropské unie podobnou příležitost žít v multikulturním prostředí a obohatit se – ne ochudit se.

Zároveň nás také zavazují politicko-azylové postoje západních demokracií k naší situaci v době totality a ekonomické potřeby pracovní síly v naší zemi v posledních letech před globální krizí. V kontextu těchto souvislostí společně se závazky vyplývající z členství v Evropské unii, nelze činit jinak než prohlubovat a precizovat sociální práci na poli multikulturalismu tak, aby zanikly zbytečné třecí plochy na tomto poli existující v současnosti a byly eliminovány na minimum nevyhnutelné problémy spojené s každodenním životem. Migrace, ať už dlouhodobá nebo krátkodobá se naší zemi v centru Evropy nevyhne.

Jakákoliv cílená, řízená a hlavně upřímná snaha o osvětu tímto směrem snižuje nevěrohodnost šroubovaných argumentů politiků, bulvárních aktualit většiny našich deníků z akcí vnitra a justice v souvislosti s extremisty (o kterých si stejně každý občan myslí své) a co je nejdůležitější – bude likvidovat to množství pseudoargumentů, které čekají k dispozici na internetu na frustrovaného čtenáře, aby se objevily komukoliv, kdo si zadá heslo multikulturalismus. A bohužel, původní data a fakta, která jsou přepracována do nesnášenlivých podob, nejsou na internetu výjimkou – spíše pravidlem. Ve světle těchto internetových informací si uvědomíme, že soudy se žhárí a zákazy stran jsou pouze hašením požáru. Vždy byla jednodušší, lacinější a účinnější prevence.

Použité zdroje:

- [1] BARŠA, P. Politická teorie multikulturalismu. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. 347 s. ISBN 80-85959-47-X.
- [2] BITTNEROVÁ, D., MORAVCOVÁ, M. (eds.) Etnické komunity v kulturním kontextu. 1. vydání. Praha: Ermat, s. r. o., 2008. ISBN 978-80-87178-01-0
- [3] BERLICE, B. *The dark side of multiculturalism*. 2009. [cit. 2010-05-15]. Dostupné na WWW: <<http://berliceb.blogspot.com/2009/11/dark-side-of-multiculturalism.html>>.
- [4] DANICS, Š., DUBSKÝ, J. a kol. Základy sociologie a politologie. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2009. 346 s. ISBN 978-80-7380-225-7
- [5] KOLMAN, L. (ed.) Komunikace mezi kulturami. Praha: Alfa Nakladatelství, s. r. o., 2007. 237 s. ISBN 978-80-87168-04-2
- [6] KURAS, B. Evropa snů a skutečností. 1. vydání. Praha: Baronet, 2007. 181 s. ISBN 978-80-7214-971-1
- [7] MATOUŠEK, O. Slovník sociální práce. 2. vydání. Praha: Portál, 2008. 272 s. ISBN 978-80-7367-368-0
- [8] MUSIL, J. Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti. 1. vydání. Praha: CESES FSV UK, 2008. 54 s. ISSN 1801-1640
- [9] POTŮČEK, M., MAŠKOVÁ, M. a kol. Česká republika – trendy, ohrožení, příležitosti. 1. vydání. Praha: Karolinum, Univerzita Karlova, 2009. 364 s. ISBN 978-80-246-1655-1

- [10] ŘÍZEK, Z. Britský vzdělávací systém v Anglii a Walesu. Pardubice: Univerzita Pardubice, Fakulta chemicko-technologická, Ústav aplikované matematiky a fyziky, 2006. 46 s. Závěrečná práce doplňujícího pedagogického studia. Vedoucí práce RNDr. Jiří Tulka, CSc.
- [11] SOUDKOVÁ, V., SOUDEK, T. Bariéry mezi námi očima cizinců. 1. vydání. Praha: European Training And Cosulting, 2008. 79 s. ISBN neuveden
- [12] Zpráva Social Watch 2008. Praha: Ekumenická akademie, 2008. 127 s.

Kontaktní adresa:

Ing. Zdeněk Řízek
Univerzita Pardubice
Fakulta ekonomicko správní, Ústav ekonomie
Studentská 95, 532 10 Pardubice
Email: zdenek.rizek@upce.cz, zrizek@yahoo.co.uk
tel.: +420 466 036 477